

000-53

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ИЛИМ ЖАНА МАДАНИЯТ МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
МАНАСТААНУУ ЖАНА КӨРКӨМ МАДАНИЯТТЫН
УЛУТТУК БОРБОРУ**

Адистештирилген совет Д. 10.00 101

Кол жазма укугунда
УДК 398(043,3)(575,2)

ОРОЗОВА ГҮЛБАРА ЖАЛАЛОВНА

**ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ПОЭМАЛАРЫНЫН КЫРГЫЗДАРГА
ТАРАЛЫШЫ ЖАНА АЙТЫЛЫШ ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ**

Адистиги 10..01.09. — Фольклористика

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек — 2000

Иш Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын Манас таануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунда аткарылды.

Илимий жетекчилер:

Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер, филология илимдеринин доктору, профессор **А. А. АКМАТАЛИЕВ,**

Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер, филология илимдеринин кандидаты **Б. КЕБЕКОВА**

Официалдуу оппоненттер:

Филология илимдеринин доктору, профессор **Ш. ИБРАЕВ,**

Филология илимдеринин кандидаты, доцент **С. И. БЕГАЛИЕВ**

Жетектөөчү мекеме: Аль-Фараби атындагы Казак Мамлекеттик Улуттук Университети

Иш 2000-жылдын 07/11 саат 11⁰⁰

Кыргыз Мамлекеттик Улуттук Университети менен Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) илимий даражасын ыйгаруу боюнча түзүлгөн Д.10.00.101. Адистештирилген кеңештин жыйынында корголот.

Адреси: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 а.

Диссертация менен Кыргыз Мамлекеттик Улуттук Университетинин илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат « 25 » 02 . 2000 » тартылды.

Адистештирилген советтин окумуштуу секретары, филология илимдеринин кандидаты, доцент

Ж. РЫСКУЛОВА

ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ

Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү кылымдарды карытып, муундан муунга, элден элге көчүп, калк менен бирге жашап келе жатат. «Манас» баштаган эпостордун, дастандардын жаралышы, алардын көркөм мурас катары калыптаныш процесси узак мезгилди талап кылган. Ар бир айтуучу же жаратуучу болобу элдин басып өткөн тарыхын гана чагылдырбастан, анын келечегин, үмүтүн, кыялын берүүгө аракет жасашкан. Дастандардын тема, мазмунунун актуалдуулугу, каармандардын патриоттуулугу, баатырлардын эрдиги элдин тукум курут болуп кетпеши үчүн чоң роль ойногон. Ошол аркылуу элдин аң-сезиминде түбөлүктүү, идеалдуу образдар жаралган.

Борбордук Азия мамлекеттери өз алдынчалыкка ээ болгон күндөн баштап элдердин ата-бабадан калган көркөм маданий мурастарынын чыныгы маанисине ылайык калыс баа берүү колго алынды. Ошонун негизинде кыргыз фольклористика илиминде да бир топ изилденбеген проблемалардын, актуалдуу темалардын үстүндө изилдөө иштери жүрүп жатат.

Оозеки чыгармачылыктын көлөмдүү, негизги салаасы — эпикалык жанр. Кыргыз эпикалык поэзиясынын катарынан түрк элдеринин дээрлик көпчүлүгүндө айтылган орток поэмалар орун алган. Буларды эки топко бөлүп кароого болот: биринчиси, түрк элдеринин «өз топурагында» жаралып, ар биринде өзүнүн версиялары менен жашаган чыгармалар. Бул топко «Нарыкбай» («Чоро баатыр»), «Мундук, Зарлык», «Кыз Жибек», «Козу Көрпөш, Баян сулуу» поэмалары, «Алпамыш», «Көр уулу» эпостору кирет. Экинчи топко чыгыш¹ поэзиясынан келген «Шахнамэ», «Тотунамэ», «Тахир, Зухра», «Лайли, Мажнун», «Жусуп, Зулеха», «Фархад, Ширин», «Кыз Дарыйка», «Бозжигит», «Шакир, Шакират», «Барсиза Шайык», «Сал-сал», «Жум-жума», «Сейфулмалик» ж. б. көптөгөн дастандарды атоого болот.

Аталган чыгармалардын бардыгы эле кыргыз фольклорунан терең орун алган деп айтууга болбойт. Айрым чыгармалардын эл арасында айтылып жүргөндүгү жөнүндө маалыматтар гана бар. Кээ бирлери башка түрк тилдүү элдерге

¹ Чыгыш дегенде Жакынкы жана Ортонку Чыгыш, Түштүк Чыгыш, Алдыңкы Чыгыш элдерин, б. а. араб, фарсы, иран тилдеринде сүйлөгөн элдердин эпикалык поэзиясынан келгендигин түшүнүү керек.

кенири белгилүү болуп айтылганы менен кыргыздарда такыр кезикпейт. Диссертациялык иште кыргыз элинин эпикалык поэзиясынын катарынан орун алган чыгармалар туурасында сөз болот. Албетте, алардын бардыгы бир кылка өнүккөн деп айтуу кыйын. Ар бир поэманын кыргыз фольклоруна таралышы, алган орду, айтылыш өзгөчөлүгү туурасында изилдөө орчундуу маселелердин бири.

Теманын актуалдуулугу: Кыргыз элинин «өздүк» эпикалык чыгармаларынын арсеналында түрк тилдүү элдердин айрымдарына таандык болуп эсептелинип, кээ бирлеринде өз версиялары менен жашап, орток чыгарма катары таанылып жүргөн поэмалардын кыргыздарда айтылышынын алгачкы жолу изилдениши фольклористика илими үчүн саамалык, жаңылык. Элдердин тарыхый-генетикалык окшоштуктары (кыргыз, казак, өзбек, каракалпак, түркмөн, азербайжан, ногой, башкырт, крым татар, алтай, хакас ж. б.) фольклор таануу илими үчүн көп проблемаларды масштабдуу алкакта чечүүгө жардам бермекчи. Анын үстүнө бүгүнкү күндө түрк тилдүү элдердин мааданий байланышы — жаңы көз караштан каралып, фольклордук чыгармалар аркылуу тарыхый-генетикалык жана тарыхый типологиялык үндөштүктөрдү издөө, дегеле түбү бир элдердин генезисине байланыштыруу иштин актуалдуулугун белгилейт.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негизи. Кыдырбаева Р. З., Коңыратбаев А., Ибраев Ш., Абылкасымов Б., Бердибаев Р., Мусаев С., Бегалиев С., Абдылдаев Э., Сарыпбеков Р., Закиров С., Кырбашев К., Кебекова Б., Жайнакова А. ж. б. фольклористтердин жана Ахметов З., Жолдошева Ч. Т., Артыкбаев К., Садыков А., Асаналиев К., Жигитов С., Эркебаев А., Акматалиев А. сыяктуу адабият таануучулардын жалпы мүнөздөгү илимий эмгектери, ошондой эле түрк элдеринин эпикалык жанры боюнча фундаменталдуу илимий эмгектерин жараткан түрколог окумуштуулардын, түрк элдеринин тарыхын изилдеген тарыхчы-этнографтардын изилдөөлөрү илимий таяныч болду.

Изилдөөнүн материалдарына негизинен КИУАнын Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун кол жазмалар фондусунда сакталып турган «Нарикбай», «Мундук, Зарлык», «Кыз Дарыйка», «Кыз Жибек», «Алпамыш», «Көр уулу», «Козу Көрпөш, Баян сулуу», «Бозжигит», «Шакыр, Шакират» ж. б. чыгармалардын кол жазмалары, Казак Мамлекеттик Улуттук китепканасында жана М. Ауэзов атындагы Адабият жана искусство институтунун кол жазмалар фондусунда сакталган поэмалардын түп нускалары, казак

окумуштуулары тарабынан жарыяланган тексттер¹ факт материал катары кызмат кылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Түрк элдеринин тил, дил, тарых, маданий жактан жакындыктары жана ошол жакындыктын, өз ара тыгыз байланыштын натыйжасы катары таанылган «Алпамыш», «Көр уулу» дастандары, «Козу Көрпөш, Баян сулуу», «Кыз Жибек», «Мундук, Зарлык», «Нарикбай» поэмаларынын кыргыздар арасына таралышын изилдөөдө жана чыгыш эпикалык поэзиясынан келген көркөм мурастардын кыргыз фольклорунан алган орду, айтылыш өзгөчөлүгүн белгилөөдө төмөнкүдөй максаттар жана милдеттер коюлду:

— диссертацияда каралган поэмалардын жаралуу тарыхына, таралуу аймагына көңүл буруу;

— Кыргыз варианттарын түрк элдеринде айтылган версиялар менен салыштырып, өз ара жалпылыгын жана айырмачылыгын белгилөө;

— поэмалардын идеялык-тематикалык, сюжеттик-композициялык курулушун, каармандардын образдык системаларын ачуу;

— аталган чыгармалардын түрк тилдүү элдердин фольклоруна өздүк болуп сиңип кетишинин мыйзам-ченемдүүлүгүн көрсөтүү;

— түрк элдерине таралган көчмө сюжеттердин жанрдык өзгөчөлүгү;

— айтуучулардын эпикалык чыгармаларды айтуудагы чеберчилигине, жаратуучулук шыгына мүнөздөмө берүү.

Изилдөөнүн жаңычылыгы. Түрк тилдүү элдердин поэмаларынын кыргыздар арасына таралыш проблемасынын биринчи ирет изилденип жатышы — изилдөөнүн жаңылыгын бекемдейт. Буга чейин окумуштуу Б. Кебекова монографияларында² бул проблемага токтолуп, атайын изилдөөнүн объектисине жатарын белгилеген. Казак окумуштуулары М. Ауэзов, А. Коңыратбаев, Р. Бердибаев, Ш. Ибраев, Б. Азибаева, А. Кыраубаева, Ы. Дүйсенбаев ж. б. бул проблеманын үстүндө иштеп, салмактуу теориялык эмгектерин жаратышкан.

¹ Батырлар жыры. V том. Алматы: Гылым: 1989; Батырлык дастандар. Алматы: Гылым, 1995. Ашыктык жана баатырлык дастандар. Алматы: Гылым, 1995.

² Кебекова Б. Кыргыз-казак фольклордук байланышы. — Ф.: Илим, 1982; Кыргыз-казак акындарынын чыгармачылык байланышы. — Ф.: Илим, 1985.

Бизде али күнгө чейин илимий изилдөөлөрдүн объектисине түрк тилдүү элдердин дастандарынын, орток мурастарынын тарыхы, бири-бирине өтмө катары өтүшү, көчүшү, бөтөнчөлүгү, дастандардын идеясы, тематикалары, жанрдык өзгөчөлүгү, сюжеттик-композициялык курулушу, образдар системасы, айтуучулардын китептик жана оозеки булактардан таасирлениши сыяктуу проблемалар бүгүнкү күндүн талабына ылайык жаңыча көз карашта изилденген эмес, теориялык жыйынтыктар чыгарылбаган.

Диссертант алгачкы жолу бул проблемага кайрылып, белгилүү даражада өз пикирин айткан.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси. Элдик оозеки чыгармачылыктын дээрлик бардык жанрлары кеңири өнүккөн кыргыз элинин фольклористика илимине XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап чыйыр салынып, «Манас» баштаган эпикалык чыгармалар изилдөө объектисине алынган. Ал эми түрк, чыгыш элдеринин поэмаларынын кыргыздар арасына таралыш, айтылыш өзгөчөлүгү туурасындагы проблемага токтолунун өзү фольклор таануунун бир тарабын толуктайт. Кыргыз фольклорунун тарыхы, анын ичинде эпос жөнүндө сөз болгондо бул сыяктуу чыгармалар көңүлдөн сырт сөздөн алыс калбашы керек. Көркөм туундулардын катары канчалык мол, тарыхы терең, аймагы кең болсо, изилдөө иши ошончолук салмактуу болот. Иш эпикалык жанрдын үстүндө иштеген окумуштуулар үчүн, жалпы окурмандар үчүн, ошондой эле жогорку окуу жайынын студенттери үчүн керектүү эмгек болору анык.

Изилдөөнүн апробациясы. Диссертация Кыргыз Республикасынын Илимдер Улуттук Академиясынын Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунда жазылган. Ушул борбордун окумуштуулар Кеңешинде, Кыргыз Мамлекеттик Улуттук Университетинин филология факультетинин улуттар адабиятынын тарыхы жана теориясы менен кыргыз тили жана кыргыз адабияты кыргыз эмес мектептерде кафедраларынын кошмо кеңешмесинде талкуудан өткөн. Иштин негизги мазмуну авторефераттын аягында көрсөтүлгөн коллективдүү жыйнактарга, журналдарга, гезиттерге жарыяланган. Кыргызстанда, Казакстанда, Түркияда өткөрүлгөн илимий конференцияларда иштин айрым проблемалары боюнча доклад окулган. «Эл адабияты» сериясынын 15-томуна «Нарикбай», «Мундук, Зарлык», «Кыз Дарыйка» поэмаларынын экиден вариантынын тексттери даярдалып, кеңири баш сөздөр жазылган.

Иштин структурасы. Изилдөө кириш сөздөн, эки глава, үч параграфтан, корутунду жана библиографиядан турат.

Изилдөөнүн мазмуну. Кириш сөздө түрк тилдүү элдерде айтылган дастан, поэмалардын жана чыгыш эпикалык поэзиясынан келген поэмалардын кыргыздар арасына таралыш, айтылыш проблемасынын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты, милдети, методологиялык негизи, жаңылыгы, иштин илимий практикалык мааниси берилген.

1-глава. «Түрк тилдүү элдердин поэмаларынын кыргыздарга таралышы жана айтылыш өзгөчөлүгү» деп аталып, үч параграфтан турат. Биринчи параграфта кыргыз фольклорунан орун алып, бирок өтө кеңири тарап, оригиналдуу версия түзө албаган, чыгармаларга обзор берилди. Мында анализге алынган «Алпамыш», «Көр уулу» эпостору, «Кыз Жибек», «Козу Көрпөш, Баян сулуу» поэмалары (лиро-эпостору) кайсы бир элге таандык болуп да таанылган чыгармалар.

Түрк элдеринин дээрлик көпчүлүгүндө айтылып жүргөн «Алпамыш» («Алпамыс», «Алпамша», «Алпамыш менен Барсын-Хылуу», «Алпамыш баатыр», огуз версиясы «Бамсы-Бейрек») эпосунун пайда болуу тарыхы, генеалогиясы VI—VIII кылымдардагы огуз окуяларынан баштап, XV—XVIII кылымдардагы жунгарлардын түрк элдери менен болгон тынымсыз кагылышууларын чагылдырган¹ эпикалык чыгарма. «Алпамыштын» бардык версиялары² окшош сюжеттер менен түзүлгөн. Жалпысынан окшоштуктар басымдуулук кылат жана ошондой эле айырмачылыктар да бар.

Кыргыздарда айтылган «Алпамыш» эпосу³ казак вариантына жакын. Бүбү Байсыновадан жазылып алынган нуска жомок түрүндө кара сөз менен ыр аралаш кыскача айтылат (кол жазма 13-бет). Шабданов Төлөбайдын айтуусундагы «Алпамыш» кененирээк айтылып, эпостук салттуулук сак-

¹ Жирмунский В. М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. — М.: Наука, 1960. Стр. 9; Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. — Л.: Наука, 1974; Климович Л. Из истории литературы Советского Востока. — М.: Госизд. Художественная литература, 1959, стр. 221.

² «Алпамыш». Фазыл Юлдашев (1873—1953). 1928-жылы жазылып алынган. 1939, 1958-жылдары Ташкент шаарынан басылып чыккан; «Алпамыш». Под ред. М. О. Смирновой. Алма-Ата: Гылым, 1961; «Алпамыш». Сказитель Есеммурат жырау Нурабуллаев, Нукус, 1960 г.

³ Кыргыз Илимдер Улуттук Академиясынын Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун кол жазмалар фондусу. Инв. № 534, № 1, 2 дептерлер. 1964-жылы Ысык-Көл районунан жыйналган материалдар. «Алпамыш» поэмасы. Айтуучу Шабданов Төлөбай. уруусу саяк. Бостери айылы; Инв. № 531 (5150) № 3 дептер. Жети-Өгүз районунан жыйналган материалдар. Бүбү Байсынова — «Алпамыш» жомогу. (Мындан ары фондунун инвентарь номери гана көрсөтүлөт).

талган. Башкача айтканда, уруулук түзүлүштөгү негизги социалдык проблема болгон келечек жары (сүйгөнү, үй-бүлө) үчүн күрөшүү жана өз уруусунун биримдигин, тынчтыгын коргоо зарылдыгынан келип чыккан күрөш сыяктуу эки чоң проблеманы камтыйт.

«Алпамыш» эпосу көркөм чыгарма катары кыргыз оозеки чыгармачылыгына терең сиңип кете алган эмес. Белгилүү сюжеттик курумдун нугунда гана айтылган.

«Көрүулу» дастаны бүтүн тектеш түрк жана араб, фарсы элдеринде көптөгөн кылымдар бою айтылып келе жаткан көөнө чыгарма Дастанда тарыхый окуялар менен фольклордук материалдар жуурулушуп калгандыктан, Көрүулу тарыхый инсан же фольклордук образ деп далилдеп, чегин ажыратуу өтө кыйын. Бул маселе окумуштуулардын көңүлүн буруп, көптөгөн тарыхый булактарга кайрылышып, XVI—XVII кылымдардагы Кичи Азиядагы тарыхый окуяларды эпостун жаралышы менен байланыштырып келишкен¹.

«Көрүулу» («Кёр оглы», «Гуругли», «Гургули», «Кёр оглы», «Гор-Оглы») дастаны Азербайжан, Армения, Грузия, Орто Азия, Туркия жана Иран мамлекеттеринде кеңири жайылган. Ар бир элде кездешкен версия ошол элдин улуттук өзгөчөлүгүнө жараша мүнөз алып, өз алдынчалыкка ээ болгон. Башкаарман Көрүулу ошол элдин жашоосундагы тарыхта калган эң чоң окуяларга байланыштырылып, элдик баатырга айланган.

Кыргыздарда «Көр уулу» дастанын Үмөт Молдодон², Абдыкадыр уулу Жапардан³, Досматов Мырзадан⁴ жазылган кол жазмалары сакталып турат. Үмөт Молдо ХХ кылымдын

¹ Короглы Х. Г. Туркменский эпос «Героглы и особенности его истории». В кн.: Специфика фольклорных жанров. — М.: Наука, 1973. С. 134; Эвлия Гелеби: Книга путешествия в восьми томах. Истамбул, 1896—1928 (на тур. яз.); Короглы Х. Г. Новая версия «Кёроглу». В кн.: Теоретические проблемы восточных литератур: М., 1969. Стр. 89 и сл.; Кононов А. Н. Родословная туркмен, Сочинение Абулгази, хана Хивинского. — М.-Л., 1958; Медеров А. Шейдам. Ашхабат, 1964; Короглы Х. Огузский героический эпос. — М., Наука, 1969; Жирмуевский В. М. Тюркский героический эпос. — Л.: Наука, 1974. ж. б.

² Инв. № 130. Үмөт Молдо. «Кёроглы жана Асанхан».

³ Инв. № 731. Ош областынын Алай районунан жыйналган фольклордук материалдар. 1985-жыл, май — июнь айлары. Абдыкадыр уулу Жапар 1910-жылы туулган. Уруусу-кыпчак. Тажик ССРинин Сарык-Могол айлынан. Бул айыл Алай районунун аймагынан орун алган.

⁴ Инв. № 682. Ош областынын Кара-Суу районунан жыйналган фольклордук материалдар. Досматов Мырза 1892-жылы туулган. Папан с/с, Бөрү кыштагы.

башында араб ариби менен басылып чыккан китептин мазмуну боюнча айткан.

Ал эми Досматов Мырзадан жазылган нуска кыска, жомок түрүндө айтылат. Сюжет толук эмес. Бул кол жазма болгону «Көр уулу» дастанынын кыргыздар арасында айтылганынан гана кабар бербесе, изилдөө ишинде кызыгуу туурдурбайт.

Абдыкадыр уулу Жапар «Манас», «Саринжи, Бөкөй», «Көр уулу» сыяктуу көптөгөн эпосторду, поэмаларды, элдик ырларды комуздун коштоосунда айткан таланттуу ырчы.

Диссертацияда «Көр уулу» дастанынын кыргыздарда айтылышында мурда, кийин болуп өткөн түрдүү окуялардын чагылышы, улуттук фольклорубуздун салттык өзгөчөлүгү, башка түрк элдерде айтылган версиялар менен жалпылыгы, айырмачылыгы баамга алынды. Ар бир кол жазма жогорку көркөмдүктөгү өз алдынча вариант деп айтуу кыйын. Бирок илимде фольклордук чыгармачылыктын таралуу аймагын, өсүш деңгээлин иликтөө үчүн факты материал болуп берет.

Кыргыздар арасына эң көп тараган поэма бул — казактын «Кыз Жибегі». Казактардын өзүндө «Кыз Жибек» поэмасынын версиялары аз. Жусупбек Шайхулисламовдун айткан варианты көптөгөн жолу¹ басылып чыгып, эл арасына негизинен ушул гана вариант кеңири таралган. Совет доорунда чыккан варианттар² Ж. Шайхулисламовдун вариантын мазмун жагынан толук кайталайт³. Көркөм чыгарма катары ар биринин казак адабиятынан алган орду бар.

Ал эми кыргыздар арасында айтылган «Кыз Жибек» Жусупбек Шайхулисламовдун жана Жамбыл Жабаевдин варианты боюнча тараган. Кол жазмалар фондусунда поэманын сегизден ашуун кол жазмасы бар⁴. Булар кыргыз

¹ «Кыз Жибек», Казан, 1894, 1896, 1899, 1900, 1902, 1905, 1909, 1910, 1911, 1913.

² «Кыз Жибек», К. Мырзалиев (1953), А. Даникеров (1954), Ж. Калмаганбетов (1954), Е. Рахметов (1958), Р. Мазкоджоев (1959).

³ Дүйсенбаев Ы. Т., Казактын лиро-эпосы. Алматы: Гылым. 1973.

⁴ Инв. № 483. «Кыз Жибек» китеби. 1975-жылы Мамбетали Калмурзаев көчүргөн. Араб арибинде. Инв. № 130. Үмөт Молдонун айтуусунда. Араб арибинде. Азыркы тамгага А. Карасартов көчүргөн. Инв. № 728. 1984-жылы Токтогул районунан жыйналган фольклордук материалдар. Поэманы айтуучу — Атыкул уулу Абди. 1936-жылы туулган. Токтогул району, Көтөрмө айылы. Уруусу саяк. Ал «Кыз Жибекти» семетейчи Сырдыбай Кулжабай уулунан үйрөнгөн; Инв. № 722. 1983-жылы Тажик ССРинин Жерге-Тал районунан жыйналган фольклордук материалдар. Шадиев Атабектин айтуусунда «Кыз Жибек» поэмасы (с/з «Намуна», с. Чобой); Инв. № 612. 1972-жылы Жаңы-Жол жана Ала-Бука райондорунан жыйналган фольклордук материалдар. Айтуучу — Мамбет-

жергесинин ар кайсы аймактарынан жазылып алынган. Тажикстандагы жана Кытайдагы кыргыздарда айтылат.

«Кыз Жибектин» кыргыздарда айтылган бардык нускаларында акындык, айтуучулук, жекече чыгармачылык (окуяларды баяндоо ыкмасында, ыр түзүлүшүндө, көркөм стилинде, көркөм каражаттарды пайдаланууда) өзгөчөлүк бар. Демек, «Кыз Жибек» поэмасынын кыргыздар арасында кылым карытып жашап, элдин сүйгөн чыгармасына айланышына кыргыз акындарынын да салымы чоң десек болот.

Казак элинин сүйүп окуган жана кеңири тараган элдик көөнө поэмаларынын бири — «Козу Көрпөш, Баян сулуу» 1812-жылдан¹ баштап бир канча жолу басылып, фольклорист-илимпоздор тарабынан кеңири изилдөөгө алынып² келе жатат.

Башкырт, татар, алтай, ногой, кыргыз сыяктуу түрк элдеринде кезиккен Козу Көрпөш менен Баян сулуунун трагедиялык махабаты туурасындагы аңыз улам алымча, кошумчалары менен айтылып, түрдүү версиялар түзүлгөнү белгилүү.

Түрк тилдүү элдердин көпчүлүгүнө тараган «Алпамыш» эпосу, хорезм-түрк элдик дастаны «Юсуф, Ахмед», кыргыз эпосу «Жаныш, Байыш», казак лиро-эпосу «Козу Көрпөш, Баян сулуу» сыяктуу эпикалык чыгармалар эриш-аркак өнүгүп, алардын өзөгүнөн окшош мотив, ал гана эмес окшош эпизоддорду табууга болот. Маселен, чыгыш сюжетинен келип өзбек, тажик адабиятынан орун алган «Тахир, Зухра» поэмасындагы феодалдык коомдун турмуштук көрүнүштөрүн боюна сиңирген сюжет «Козу Көрпөш, Баян сулуу» поэмасында кайталанат. Тахир менен Зухранын аталарынын бел куда болушу, Тахирдин төрөлгөнүн угуп сүйүнгөн ата катуу

кулов Кенебай, 1889-жылы туулган. Уруусу Найман; Инв. № 829. 1984-жылы Жумгал районунун Ленин колхозунан Султанов Кедейкандын айтуусундагы «Кыз Жибек» поэмасы; Инв. № 712. Ак-Талаа районунан жыйналган фольклордук материалдар. «Кыз Жибек» поэмасы. Баегов атындагы селодо туруучу Байтерекова Асылдан алынган. А. Байтерекова «Думана» дегенден сатып алган экен. «Думана» жөнүндө башка маалымат жок. Кол жазма латын алфавитинде жазылган. Кол жазманын акырында 1972-жыл. 7-декабрь «Дөрбөлжүн кыштагы» деген жазуу бар.

¹ «Куз Курляч», Башкырская повесть (орусчага которгон — Т. Беяев). Казань, 1812.

² Дүйсенбаев Ы. Т. Казактын лиро-эпосы. Алматы: Гылым, 1973.; Климович Л. Из истории литератур советского востока. — М.: Госизд. Художественной литературы, 1959. С. 243.; Бердибаев Р. Казак эпосы. Алматы: Гылым, 1982.; Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. — Л.: Наука, 1974.; Рахманкул Бердибай. Эпос — ел казынасы. Алматы: «Рауан», 1995.

чаап баратып аттан жыгылып өлүшү, андан ары Зухраны жетимге бергиси келбеген атанын жоругу, Тахир менен Зухранын өз бактысы үчүн күрөшү, акырында окуянын трагедия менен — эки жаштын өлүмү менен бүтүшү сыяктуу эпизоддор эки поэмада окшош. «Тахир, Зухрада» феодалдык отурукташкан турмуш, хан сарайларда, шаар жашоосунда өткөн цивилизацияга жакындаштырылган окуялар чагылдырылса, «Козу Көрпөш, Баян сулууда» патриархалдык көчмөн турмуштагы үй-бүлөлүк, уруулук карама-каршылыктар баяндалат. Сүйүү темасы эки сюжетте тең туруктуу өзөктү түзгөн окуялардан.

Кол жазмалар фондусунда кыргыздын белгилүү классик акыны Барпы Алыкуловдон жазылып алынган «Козуке, Баян»¹ аттуу кол жазма бар. Поэманын казак версиясын мазмун жагынан кайталайт деп айтууга болот. Бирок чыгарманын поэтикалык курулмалары, көркөмдүк насили, ыр түзүлүшү айтуучунун төкмөлүк, ырчылык жекечилигине, тубаса талантына жараша берилген. Б. Алыкулов орошон ойчул чоң акын жана элдик поэзияны терең өздөштүрүп, өзүнүн классикалык чыгармаларын жараткан. Барпынын акындык чеберчилиги, жекечилик өзгөчөлүгү анын образдар системасын берүүсүнөн, көркөм сөз каражаттарын колдонуусунан, баяндоо ыкмасынан таасын көрүнүп турат:

Айнектей бетте нурум бар, эне,
Ак жолборстой сүрүм бар, эне,
Баяндай сулуу жарымды, эне,
Албай кантип каламын, эне.

Байыркы түрк урууларында кезигүүчү «бел куда», «бешик куда», же «эки эркек, эки кыз төрөлсө дос, бир тууган болуу» салты эпикалык чыгармалардагы негизги мотивдерден, традициялык эпизоддордон болуп калган. Мындай салтык форма эки-үй бүлөнү же эки урууну, керек болсо эки элди бириктирүүгө, достук байланышын, ынтымагын чыңдоого таасир тийгизген. Закавказье жана Жакынкы Чыгышка белгилүү повесть «Ашык Гариб (түркмөндөрдө Шасенем менен Гариб)», Анатолия түрктөрүндө, Азербайжанда, түркмөндөрдө кеңири айтылган «Аслы менен Керем» жана «Алпамыш», «Тахир, Зухра», «Козу Көрпөш, Баян сулуу» чыгар-

¹ Инв. № 198. 1-дело. Кол жазма 1947-жылы 26-сентябрда Бекибаев тарабынан жазылган. Кара сөз менен жалгаштырылып, түшүнүк берилип отурат. Көлөмү кол жазмада 48-бет — 1056 сап.

маларында кезигүүчү ушул аталган салттуу мотив менен курулган эпизод буга мисал болот.

«Козу Көрпөш, Баян сулуу» поэмасы көбүнчө Кыргызстандын түштүгүндө айтылгандыгы кызыктуу факты. Маселен, Раимкулова Үрүдөн жазылган «Козу Көрпөш, Баян»¹ жана Сатылганов Сапарбайдан жазылып алынган «Козуке, Баян»², айтуучусу белгисиз «Козуке, Баян»³ деген кол жазмалар бар. Поэма эл арасында ырдап жүргөн Барпы сыяктуу акындар аркылуу оозеки тараган болуу керек. Анткени, бул кол жазмалардын мазмунунда жомоктук формадагы архаикалык-мифологиялык белгилер, образдар сакталган. Оозеки речтин стилинде айтылган. С. Сатылгановдун «Козуке, Баян»⁴ Козукенин энеси чытырман токойго, кара чаар жолборско айланат, атка тил бүтүп адамча сүйлөйт. Желмогуз кемпир сыяктуу архаикалык образдар, мифологиялык формулалар орун алган. Мындан тышкары Козуке Аккелтени колго алып, айга карай шилтесе, алтымыш кулач жазылат. Айлантып туруп чапканда алты миң кошунду алты күндө, жети миң кошунду жети күндө жалгыз өзү кырат. Козукенин образын жомоктордо кезигүүчү фантастикалык баатырдын образы аркылуу берет.

Ошентип, бул нускаларда (Б. Алыкуловдун вариантынан башкасында) жомок жанрында кезигүүчү формалар, поэтикалык ыкмалар орун алып, фольклордук чыгарманын жүгүн аркалап турат. «Козуке, Баяндын» кыргыздар арасында оозеки түрдө айтылып жүргөндүгүн кабарлайт.

2-параграф «Муңдук, Зарлык» поэмасынын башаты, таралуу аймагы жана кыргыз фольклорунан алган орду» деп аталып, «Муңдук, Зарлык» поэмасынын салттуу сюжеттик окуяларынын жалпылыгына, образдар системасына жана эпикалык ой жүгүртүүлөрдүн масштабдуулугуна көңүл буруду.

Диссертант «Муңдук, Зарлыктын» башатын аныктоо үчүн көптөгөн фактылык материалдарды, генетикасы окшош сюжеттерди, илимпоздордун (А. Коныратбаев, Р. Бердибаев) аргументтүү көз караштарын эске алып жана поэманын түрк

¹ Инв. № 554 (5192) № 1, 2-дептер. 23-бет кол жазма. Ноокат району, Көк-Жар совхозу, Кулуштан айылы. Раимкулова Үрү — «Козу менен Баян» жомогу.

² Инв. № 551 (5189) 1946-жыл, 29-июль. 27 бет кол жазма. Жалал-Абад областы. Ачы району. «Кызыл-Октябрь» колхозу, Могол айылы, Сатылганов Сапарбай — «Козуке, Баян» жомогу.

³ Инв. № 551 (5189) № 5 дептер. 13 бет, жөө жомок түрүндөгү кол жазма.

элдеринде айтылган версияларынын сюжеттик курулмаларында орун алган тарыхый-этнографиялык окуялардын, турмуштук көрүнүштөрдүн спецификасын, эпикалык кыймыл-аракеттердин мүнөзүн, каармандардын образдык системасын, поэтикасын, дегеле чыгарманын эволюциялык өсүшүн анализдеп отуруп поэманын башаты Сибирдеги түрк-монгол элдеринде деген жыйынтыкка келди.

Поэманын Орто Азиядагы түрк элдерине таралышы тарыхый шартка жана элдик оозеки чыгармачылыктын табиятына таандык мыйзамчепемдүүлүктүн натыйжасында ишке ашкан «Муңдук, Зарлык» поэмасы кыргыз жергесинин булуң-бурчунда кеңири таралып, эл сүйүп уккан дастанга айланган. Бүбү Байсынова¹ менен Нурдөөлөт Самсалиевден² жазылып алынган жөө жомок, Муратаалы Күрөнкеев³, Үмөт Молдондон⁴, Барпы Алыкулов⁵, К. Салибаевден⁶ жазылып алынган поэма түрүндөгү кол жазмалар бар.

Үмөт Молдо менен М. Күрөнкеевден жазылып алынган нускалар китептик⁷ мазмунда айтылып, акындык чыгармачылык өнөрканада электен өтпөгөнү байкалат. Тек гана китептен үйрөнүп, ошол сюжетти эл арасында айтып жүрүшкөн өңдөнөт. Барпы айткан вариант көркөмдүгү менен айырмаланып, кыргыз фольклоруна мүнөздүү салттуу ыкма сакталып, поэма жогору деңгээлге көтөрүлгөн.

К. Салибаевдики айрым учурда фольклордук чыгарманын жанрдык чегинен четке чыгып, кээ бир туруктуу каармандар алгачкы салттуу мүнөздөмөсүнөн ажыраган Маселен, М. Күрөнкеевдин, Үмөт Молдонун, Б. Алыкуловдун айтуусунда балдарды күчүккө алмаштырган мастан кемпир дастанын башынан аягына чейин терс образ катары баяндалса, К. Салибаевдин вариантында буга карама-каршы сүрөттөлүп, өзүнө таандык салттуу сапаттардан ажырайт. Тескерисинче, акылдуу, жамалы жарык, келбеттүү, боорукер

¹ Инв. № 531 (5150) № 3 дептер.

² Инв. № 542 (5180) № 3 дептер.

³ Инв. № 113 (316).

⁴ Инв. № 130 (337).

⁵ Инв. № 198 (410).

⁶ Инв. № 864.

⁷ «Муңдук, Зарлык». Кисса-хикоят. Жусупбеккожо Шайхысламулы дайындап, 1916-жылы Казан каласында бастырган. Араб арибинен казакчага түшүргөн библиограф Рахима Сыздык кызы. (Казакстан Респ. Басма сөз жана букаралык агбарат министрлиги). Алма-Ата, 1993, 51-бет. «Муңдук, Зарлык», Казань. 1905, 1915 (Казакстан улуттук китепканасы «Сейрек кездешүүчү китептердин фондусу»).

аяр аял катарында сыпатталып, реалдуу турмуштук каарманга таандык мүнөздөмө басымдуулук кылат:

Жаман жолго жүрбөгөн,
Жамалы жарык келбеттүү,
Көргөн адам сүрдөгөн,
Бекеринен күлбөгөн.

* * *

Жаңылбаган чоң чечен,
Сүйлөгөн сөзү пал эле,
Адамдан ашкан акылдуу,
Билбеген адам таң эле.

Бактыяр тоодон тоону кыдырып отуруп кийиктери жайнаган Дандырташ деген жерге келет. Балдарды кантип багуунун айласын кылып, жаш чагындагы уучулугу эсине түшүп:

Кийикке тузак тартканы,
Кудай бере көргүн деп,
Булунга барып жатканы.
Эрте туруп саардан,
Бир кийик түшүп калыптыр.
Серейтип эки кулагын,
Желинине сүт батпайт,
Оттогон тоонун тулаңын.
Эки күн мурун карышкыр,
Жеп кеткен эгиз улагын.
Кийик бекем байланды,
Бошонорго ал барбы.
Эмчегин салып оозуна
Эмизип койду балдарды.

Бул вариантта К. Салибаевдин жеке чыгармачылык өнөрканасына таандык өзгөчөлүктөр басымдуу болуп, эпикалык чыгармалардын өсүш процессиндеги азыркы учуруна көбүрөөк ыңгайлашат. Башка варианттарда балдарды сактоочу, колдоочу-кырк чилтен салтуу түрдө туруктуу айтылат. Магиялык күчкө ээ кырк чилтен Канышайымдын жаңыдан эле төрөлгөн уул-кызын карасанатай мастан кемпир менен хандын алтымыш катынынын кыянатчылыгынан сактап калат.

Кайыберен, кырк чилтен,
Түшүрбөй суудан алады.
Чүкүрлүүнүн тоосуна,
Балдарды алып барады.

(М. Күрөнкеевдин варианты)

Балдарга залал тийгизбей,
Мастанага билгизбей.
Кайыптан сунуп кол келип,
Балдарды алып кетиптир
Шүкүрлүк тоого жетиптир.

(Б. Алыкуловдун варианты)

Тастайын десем бул сууга,
Сендерди көзім кимайды.
Тастамайын десем мен
Алпыс «анаң» болмайды.
Баргын, балам, аллага,
Разы болгын казага,
Тіпті көзім кимайды,
Кызыгып кеттім ботом-ай,
Алпыс табак тіллага...

(Баатырлык дастандар. Алматы. 1995. 19-б.)

Кырк чилтен балдарды кайберен энеге тапшырат.

Кайберендин мифологиялык образы тотемдик жана анимисттик көз караштардын негизинде пайда болгон. Кайберендин мифологиялык образы кыргыз гана эмес, жалпы түрк элдеринин фольклорунда кеңири жолугат. Кыргыздардын «Кожожаш» эпосу кайберендин ыйыктыгына барып такалат. Бугу-Эне жөнүндөгү легенда-санжырадан кыргыз элинин тукумун сактап калган колдоочуну көрөбүз.

«Мундук, Зарлыктын» бардык нускасында Кайберен-ененин тотемдик башаты, адам тукумуна жасаган камкордугу баса белгиленет. Кайберен-эне эки балага эмчегин эмизип чоңойтот. Ар кандай кырсыктан коргоп, бой жеткенче көз кырын салат. Көп учурда кайберен менен кырк чилтендин кызматында ажырым жок. Кырк чилтен бейкүнөө балдарга гана эмес, энесине да көмөк көрсөтөт.

Поэманын жаралуу доору, таралуу аймагы, көркөмдүк, жанрдык өзгөчөлүгү туурасында окумуштуулар ар түрдүү пикир¹ айтып жүрүшөт. Казактын белгилүү окумуштуулары

¹ «Мундук, Зарлык» поэмасынын байыркылыгын далилдиген казак окумуштуусу А. Коңыратбаевдин пикирин туура деп белгилейбиз. Ал «Эпос жана анын айтуучулары» деген эмгегинде (Алматы, 1975-ж.) ар кыл доордогу шамандык көз караштардын негизинде калыптанган магиялык, мифологиялык ой жүгүртүүлөр менен жакындыгын далилдиген. А. Коңыратбаев казак эпосторун жанрдык, хронологиялык жактан классификациялаганда «Мундук, Зарлыкты» жомоктук эпостордун тибине кошот. Филология илимдеринин доктору Р. Бердибаев болсо «Мундук, Зар-

А. Коңыратбаев менен Р. Бердибаевдин пикирине кошулуп, изилдөө учурундагы көптөгөн фактыларга таянуу менен поэма түрк тилдүү элдердин өзүндө жаралып, орток сюжет катары улам өсүп, кеңейип, жаңы түс алып, көп доорду карытып келе жаткан эпикалык поэзиянын үлгүсү деген жыйынтыкка келдик. Жанрдык жагынан көөнө архаикалык жомоктун негизинде жаралган турмуштук поэма деп айтууга негиз бар. Поэманын көркөмдүгү жогору, композициялык курулушу жагынан ынанымдуу. Баяндоонун, сүрөттөөнүн көптөгөн көркөм ыкмалары колдонулуп, окурманды да, тынчоочуну да өзүнө тартат. Изилдөөдө ар бир вариантын сюжетине токтолуп, өз ара жалпылыгы, айырмачылыгы белгиленди. Айтуучулардын тигил же бул эпизодду баяндоо ыкмасына, мотивдердин колдонулушуна анализ жүргүзүлдү.

Маселен, баласы жок адамдын муң-кайгысын, күйүтүн, кейишин, зарын, төгүлгөн көз жашын сүрөттөө мотивдери тектеш элдерде бири-бирине өтө жакын. Туяксыз ата кудай тааладан жөн гана бала эмес, өзүнүн көргөн ыза-кордугу үчүн өч ала турган баатыр уулдун төрөлүшүн суранат. Нечен убарачылыктан, жер кыдыруудан, мазар таяудан кийин тилеги кабыл болуп, максаты орундалат.

Перзентсиз атанын же байбичесинин түш көрүшү, түшүндө белгисиз бир ыйык күчтүн аксакал чал түрүндө, касиеттүү Кыдыр-Ата сөөлөтүндө перзенттүү боло тургандыгын айтып, алдын ала кабар бериши айрыкча кыргыз фольклорунан кеңири орун алат.

«Мундук, Зарлыкта» М. Күрөнкеевдин варианты боюнча Жанчаркан ажылыкка бараткан жерде түшүнө кырк чилтен кирип, «падыша, үйүңүзгө кайтыңыз, бир уул, бир кыз көрөсүз» — деп аян берет. Барпыда ханга дубана жолугуп, жакшылыктан кабар берет. Ошондой эле Жанчаркандын болочоктогу жубайы 14 жаштагы Канышайымдын түшүндө бир туйгун куш учуп келип башына конот, өзү кулак сырга таап алат. К. Салибаевдин вариантында кыз түшүндө «ай менен күндү колтуктап» койнуна салып алат. Канышайымдын түшү келечекки тагдыры жөнүндө, башкача айтканда анын

лык» окуяларынын берилиши жагынан эски ыр. Поэмадагы кайберен, кырк чилтен, пир, мастан кемпир, кара дөө сыяктуу образдар ислам динине чейинки шамандык көз караштардын негизинде калыптанган магиялык, мифологиялык түшүнүктөр менен байланыштуу деген жыйынтыкка келет. (Р. Бердибаев. Казак эпосу. Алматы. Гылым. 1982. 77—85-беттер. Ал эми окумуштуу Ы. Т. Дүйсөнбаев өзүнүн классификациясында «Мундук, Зарлыкты» чыгыш адабиятынан келген сюжет деп берет. («Дүйсөнбаев Ы. Т. Казактын лиро-эпосу. Алматы. Гылым, 1993).

ханга турмушка чыгып, эр жүрөк уулдуу, ажарлуу кыздуу болорун алдын ала кабарлап турат. Каармандын түшү туш келип, «көкүрөгү күмүш, көчүгү алтын, айдар көкүл уул, кыз төрөлөт». Чыгарманын башынан аягына чейин түш көрүү ыкмасы кеңири пайдаланылган.

«Мундук, Зарлык» поэмасынын бардык варианттарында Канышайым Жанчаркандан калың алуу үчүн атасы Жоодурчалга «үч эли калта» берип жөнөтөт. Кыздын атасына үч эли калта берип, ханга жиберешинде анын аярлыгы, акылмандыгы ачык көрүнөт. Анткени, эки үч теңге батчы баштыкты толтура албай, хандын шайы оойт. Бул жөн жай баштык эмес, табышмактуу, сырдуу баштык. Бул сыяктуу табышмактуу ыкма эл оозеки чыгармачылыгынан жыш учурап, чыгармада белгилүү даражада көркөм жүктү көтөрүп турат. Хан бүтүн казынасын көтөрүп салып, ага да толбогондо, жалпы калкынан салык жыйнап, айласы куруп турганда мастан кемпир бир учу топуракты дубалап үстүнө чачып жиберет, баштык толуп, ашып-ташып калат. Көрсө үч эли баштык көздүн чел кабыгынан тигилген экен. Бул деталдын тексттен орун алышы өз ичине бир канчалык философиялык ой толгоолорду батырып турат: адам баласынын облигин берип турган көз эч убакта тойбойт, анын демин топурак гана баса алат, өмүрдү өлүм дайыма коштоп жүрөт. Тирүү адамдын акыры бара турган жери-топурак. Дегеле чыгармадан табышмактуу ыкманын орун алышы каармандын образын ачууда, айрым окуянын салмагын көтөрүп, тереңдетүүдө мааниси зор.

Поэмадагы салттуу окуялар, мотивдер, образ персонаждар, алардын күрөшү, кыймыл-аракети, ал эмес портреттик мүнөздөмөлөрү, речи архаикалык багытын сактап калган. Ошол эле учурда бардык нускалардагы мазмундун кеңейип, улам өсүшү (ар бир вариантта ар кандай деңгээлде) эпостун табиятына жакындыгын көрсөтөт.

«Мундук, Зарлык» — жалпы адамзаттык проблема болгон адамдын өмүр туурасындагы түшүнүгүн мифологиялык сыпатта таанытуучу көркөм сөз жыйындысы. Мында алгачкы сыйкырдуу ажайып күчтөргө ишенүүчүлүк, түрдүү архаикалык элементтер жыш кезигет. Ошого карабай адам өмүрүн реалдуу жашоосун баяндаган нагыз турмуштук окуя камтылган. Жомок менен эпикалык чыгармаларга таандык көрүнүштөр орун алган.

Диссертацияда поэманын кыргыздар арасында таралышы, анын айтуучулары, варианттарынын өз ара жалпылыгы жана айырмачылыгы туурасында жана башка элдердеги айтылышы менен тарыхый салыштырма методу аркылуу изил-

дөө жүргүзүлдү. Дегинкиси, тарыхый типологиялык, тарыхый генетикалык жактан салыштырып иликтөө азыркы фольклор таануу илиминин жетектөөчү методдорунун бири болуп эсептелет.

3-параграф «Нарикбай» поэмасынын тарыхый негизи жана кыргыз варианттарынын сюжеттик — композициялык өзгөчөлүктөрү деп аталат.

«Нарикбай» поэмасы ногой, казак, каракалпак, башкыр, Крым, Казан татарларында жана кыргыздарда да айтылат. Жогоруда саналган элдерде «Чоро баатыр», «Шора», «Эр Чоро» аталса, бизде негизги каармандын бири, Чоронун атасы Нариктин атынан «Нарикбай» делет. Чоро тарыхта болгон адам, Крым хандыгынын князы¹. Карамзиндин летописинде Казандагы согушта Крымдан келген Чоро дегендин 1546-жылы өлтүрүлгөндүгү маалымдалат. Айрым тарыхый материалдарга караганда, Крым, Казан хандыгында жергиликтүү князь төрөлөр менен орус империясынын ортосундагы чыр-чатакка да катышы бар көрүнөт².

Шора Нариков тарыхта белгилүү адам болгонун бир кезде өзүнүн изилдөөсүндө С. Сейфуллин да эскерген. Башка илимпоздор да ушул ойдун чындыгын бекемдешкен. Алсак, татар фольклористи Ф. Урманчиев «О происхождении баитов»³ деген макаласында Чоро жөнүндө татар фольклорундагы ырлар тарыхта жашаган адамдын каармандык образынан жаралгандыгын далилдеген.

Б. Бердибаевдин⁴, М. Ауэзовдун⁵, В. М. Жирмунскийдин⁶, В. В. Восторов, С. М. Муканов⁷ ж. б. көптөгөн окумуштуулардын эмгектеринде Чоро баатыр тарыхта болгон инсан экени изилденип, такталган.

Мына ушундай фактылардан кийин Нарикбай уулу эр Чоро тарыхтын белгилүү бир мезгилинде жашаган, элге белгилүү тарыхый инсан болгон деп айтууга толук негиз бар.

¹ Фалев А. Введение в изучение творческих литератур и наречий. — Ташкент, 1922, с. 34.

² Карамзин Н. М. История государства Российского — Санктпетербург. 1834. Т. 8, с. 78—79; Казанская история. — М.-Л., 1954, с. 78—82; Карамзин Н. М. История государства Российского. Тула, 1990, том VII, 196-б; Валиханов Ч. Ч. Очерки Джунгарии. Собр. соч. в пяти томах, т. III, Алма-Ата, 1985.

³ Урманчиев Ф. О происхождении баитов. Советская тюркология, 1983, № 6.

⁴ Бердибаев Р. Эпос-ел казынасы. Алматы: Рауан, 1995.

⁵ Ауэзов М. Адабият тарыхы. Алматы. Ана тілі, 1991.

⁶ Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. — Л.: Наука, 1974.

⁷ Восторов В. В., Муканов М. С. Родоплеменный состав и расселение казахов. 1964, 78-б.

Ошол инсандын тегерегиндеги тарыхый чындык кылымдан кылымга элдин эсинде аңыз болуп айтылып отуруп, көркөм чыгарманын пайда болушун шарттаган. Ал эми ал тарыхый кырдаалды чагылдырган окуя канчалык даражада алгачкы нугун сактагандыгына, кандай өзгөрүүлөргө дуушар болгондугуна элдик оозеки чыгарманы жаратуучулар, мезгил, доор, чөйрө, коомдук саясий өзгөрүүлөр, диний көз караштар сыяктуу турмуштук факторлор себеп болгон. Натыйжада «Чоро баатыр» чыгармасынын түзүлүшүнө жогоркудай Чоронун өмүр баянындагы реалдуу окуя (Крымдан Казанга барышы, ал жерден бийлик жүргүзүшү, каза табышы) негиз болуп, ошонун натыйжасында, айланасында аңыз-ангеме түзүлгөн.

Ал эми бул орток адабий мурас бир элден экинчи элге кандай жолдор менен тарайт жана ал элдин төл чыгармасына айланып калуусунун себеби эмнеде деген закондуу суроо туулат.

Албетте, мында биринчиден, территориялык бирдик, экинчиден, тарыхый, маданий, этникалык жалпылык, тилдик жакындык сыяктуу негизги факторлорду атоого болот. Бул маселелер алгач ирет белгилүү окумуштуу-түркологдор Радлов В. В., Малов С. Е. Абрамзон С. М., Бертельс Е. С., Бернштам А. Н., Жирмунский В. М. ж. б. эмгектеринде¹ көптөгөн аргументтер менен далилденген.

Иштин максаты — «Нарикбай» поэмасынын кыргыздарда айтылыш өзгөчөлүгүн, таралуу чөйрөсүн аныктоо, варианттардын жалпылыгын жана айырмачылыгын ачып көрсөтүү, мазмунду камтуудагы, тилдик жана көркөм каражаттарды пайдалануудагы чеберчилигин белгилөө.

¹ Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и дзунгарской степи. (Киргизские наречия) СПб., 1870; Образцы... Ч. IV. Наречия барабинцев, тюркских, тобольских и тюменских татар. СПб., 1872; Радлов В. В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч. V. Наречие дикокаменных киргизов. СПб., 1885; Радлов В. В. Образцы народной литературы северо-тюркских племен. Т. VII. СПб., 1896; Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., Наука, 1951; Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. — М.-Л., 1952; Абрамзон С. М. Этнографические связи киргизов с народами Алтай. М., Наука, 1960; Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., Наука, 1971; Бертельс Е. Э. Советское востоковедение. Т. IV. М., Наука, 1947. Статья к вопросу о традиции в героическом эпосе тюркских народов; Бертельс Е. Э. Литература народов Средней Азии от древнейших времен до XV в. «Новый мир», 1939, № 6, 7 и 9; Бернштам А. Н. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрков. М.-Л., Наука, 1946; Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Л., Наука, 1974; Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., Гослитиздат, 1947.

«Нарикбай» поэмасынын казак, кыргыз, башкыр, татар, ногой, каракалпак элдеринде бири канчадан версиялары жана Шора баатыр жөнүндөгү ыр, аңыз-аңгемелер жолугат. Алардын бардыгы Нарик уулу Чоронун айланасындагы окуяларга байланыштуу. Ар бири өз ара жалпылыгы, айырмачылыгы, өз алдынчалыгы менен фольклордук чыгарманын жүгүн көтөрүп турат.

Айтуучулардын маалыматтарына караганда поэма кыргыздарга казак ырчы-акындары аркылуу өткөнүн көрөбүз. Анткени казак-кыргыз элдери илгертеден кою короолош, ашы жоролош болуп, эриш-аркак жашап, акындары дайыма чыгармачылык байланышта болуп, бири-биринин тегин, улутун, кемчилигин, жардылыгын, байлыгын, кордоп же чыныгы достук мамиледе азил менен, урмат-сый менен даңазалап ырдашкан. Ошондой эле санат-насыят, философиялык багыттагы терең ой жүгүртүүлөр менен айтышып, акындык чеберчиликтерин сынашкан. Жаштары улууларынан сабак алып дасыккан.

Түрк элдеринин түпкү тарыхы бир башаттан башталып, ар тараптуу жакындыгы — адабий мурастарынын, фольклордук чыгармаларынын бири-бирине өтүп, орток казынага айланышын шарттаган.

«Нарикбай» поэмасынын кыргыздарда айтылышында XVI кылымдагы тарыхый жана биографиялык окуянын изи да калган эмес. Тарыхый адамдын ысмы гана сакталып, түптамырынан өзгөрүлүп, уруучулдук-феодалдык түзүлүштүн ички карама-каршылыктары, өз ара араздашып, бытыраган кыргыздардын калмак төбөлдөрүнүн баскынчылык жортуулуна каршы биригүүгө умтулуусу, алардын азаттык күрөшү «Нарикбайдын» идеялык мазмунун түзөт.

«Нарикбай» чыгармасы кыргыздарга да кеңири тараган. Көбүн эсе Кыргызстандын түндүгүндө жана Талас өрөөнүндө казактар менен коңшулаш аймакта айтылат. «Чоро» поэмасын Арстанбек күндөп-күндөп узак ырдачу деген да маалымат бар»¹. «Наркан» деген ат менен Токтогул да айткан. Акындын талантынын күчтүүлүгүнөнөбү, айтуу манерасынын ар түрдүүлүгү, үнүнүн кооздугунанбы, айтор угуучуларга зор таасир калтырган. Ал айтып жатканда тыңшап отурганда ыйлап отуруп угушчу экен². Бирок Токтогул айткан деген варианттын ырдык тексти колдо жок. Калмурза Кожобеков мазмунун гана кара сөз түрүндө кыскача айтып бер-

ген¹. «Нарикбай» чыгармасынын кыргыз жергесинде айтылышы, таралыш аймагы жөнүндө алгач фольклорист Б. Кебекова сөз козгогон². Айтуучулардын таржымалына белгилүү даражада токтолуп өткөн. Сөз арасында айта турган пикир тектеш элдердин фольклористика илиминде «Чоро» поэмасы көп жылдар иликтөө объектисине алынбай келген. Буга чыгарманын айрым нускаларында Казань шаарын алууда падышалык бийлик менен жергиликтүү калктын ортосундагы кагылышуулардын, курал-жарактуу, көп сандуу орус кошуну менен кармашууда оор жоготууга учураган элдин азап-тозогунун чагылышы себеп болсо керек. «Токтогул айтты» деген нуска казактыкына жакын, бирок анын айтуусунда чыгарманын жарылышына негиз болгон тарыхый окуянын изи жок. Ак Кала, Казань сыяктуу реалдуу шаар аттары эскертилбейт. Окуя кыргыздын өз жергесинде эле ички, сырткы карама-каршылыктардын негизинде өсүп-өнүгөт.

Поэманын кыргыз жергесине тарашы узак убакытты ичине камтыйт. Айтуучулардын чыгармачылык өнөрканасына көз чаптырып, Турсалы Сырдыбаевдин маалыматына таянсак, аны жаратууга айтуучулардын эки-үч мууну катышкандыгы аныктала түшөт. «Нарикбай» поэмасынын ары толук, ары көркөм варианттын түзүүчүлөрдөн болгон Т. Сырдыбаев чыгарманы Сулайман Конокбаевден угуп үйрөнгөн (Т. Сырдыбаев 1902-ж. туулган), ал дагы башка бирөөдөн уккандыгын эскерген экен. Азыркы кезде алгачкы аткарган адамдын ысмы унутулган. Кийинки муундагы айтуучулар гана эл эсинде сакталган. Кыскасы, «Нарикбай» поэмасынын кыргыз жергесинде түзүлүшүнө акындардын ири тобу катышып, кылым аралап келип бизге жеткен, көп варианттуулукка көтөрүлгөн. Албетте, айтуучулардын көбү элдин эсинен чыгып унутулган. Калк эсинде Арстанбек, Жаныш, Токтогул, Сулайман, Алымкул, Турсалы Сырдыбаев, Сооронбек Чойбековдор сакталып калган. Канчасы көмүскөдө калып унутулгандыгын болжоп айтуу кыйын. Тилекке каршы жогоруда саналгандардын ичинен да Турсалы Сырдыбаев жана Сооронбек Чойбековдун айтуусунда гана бизге келип жетти. Натыйжада чыгарманын окуялары тармакталып, тарыхый доору интерпретациялануу менен кыргыздардын конкреттүү тарыхый, турмуш-тиричилик, көркөм салтын өз боюна сиңире ошол эл-

¹ Инв. № 61 (2047).

² Кебекова Б. Кыргыз-казак акындарынын чыгармачылык байланышы. — Фрунзе: Илим, 1985, 61, 62, 84, 87, 88-беттер.

¹ Инв. № 394 (1302).

² Инв. № 61 (2047).

дин төл чыгармасына айланган. Бул ойдун чындыгы кыргыздарда айтылышынын окуяларына, образдарына токтолуп, анализдөөдө айрым жыйынтыктар менен бекемделди. «Нарикбай» дастаны XIV—XVI кылымдардагы Алтын Ордо хандыгынын, Ногой ордосунун составында болгон азыркы ногой, татар, каракалпак, казак, кыргыз элдеринин өз ара мамилелери, алардан кийин калмактар менен согушу жөнүндөгү окуяларды, конкреттүү элдер, конкреттүү жерлерди чагылдырган тарыхый негизи бар чыгарма. Поэманын мотивировкасы эпикалык чыгарманын салтына баш ийдирилгенине карабастан анын башаты эл башынан өткөн тарыхый окуяларга барып такалат. Поэма баштан аяк эки бир туугандын (Нарикбай менен Эшимдин, кээде Али-бийдин), эки элдин (калмак менен ногойдун, калмак менен казактын, калмак менен кыргыздын) ортосундагы конфликттердин айланасындагы окуялардын негизинде курулган. Элдик оозеки чыгармалардын салтына таандык финалда «Нарикбай» поэмасында да элдик баатыр, сактоочу, коргоочу Чоро баскынчыны кууп чыгып, окуя жеңиш менен аяктайт, б. а. элдик идея жеңет.

Түрк элдеринде айтылган айрым версиялардагы негизги сюжеттик курулмаларга кайрылсак, кыргыз вариантына караганда Крымдык татар, ногой нускаларында Чоронун өмүр жолунун бир үзүмүнүн чыгармага чагылышы ачык байкалып турат. Крымдык татарлардын айтуусунда «Чоро баатырдын» эки вариантын В. В. Радлов жазып алып жарыялаган¹ Окуя Нарик уулу Чоронун Крымдан Казанга барып каза табышы, башкача айтканда, чындык окуядан башат алып, жалгызын айрылган эненин кайгысы, арман-муну көркөм чыгарманын законуна ылайык баяндалат. Жалпысынан алганда, Крым татарларынын айтуусунда окуя анчалык тармакталып кете алган эмес, поэтикалык деңгээлге көтөрүлбөстөн, аңызангеме түрүндө гана калган.

Ногойлордун «Шора баатиринин»² окуясы крым татарларынын айтуусуна жакын. Мында да тарыхый чындыктын изи жатат. Чыгарма ыр түрүндө айтылып, поэмалык формага түшүрүлгөндүгүнө карабастан, каарман-персонаждардын, бир эпизод менен экинчи эпизоддун ортосунда байланыш бир кылка сакталбаган. Бирок сөздөрү курч, көркөмдүгү бир топ жогору. Ногой вариантында Шоранын Казанга барыш мотивировкасы башка, анын Крымды таштап кетишине хандыктын

¹ Радлов В. В. Образцы народной литературы северо-тюркских племен. — Т. VII, СПб., 1896. Чоро баатыр, 21—24-б. Чоро батыр, 167—184-б.

² Ногой халк йырлары. — М., 1969, 67—84-б. С. А. Калмыкова түзгөн. Баш сөзүн А. Сикалиев жазган.

ичиндеги өз ара карама-каршылык себепчи болот. Атасын ыза кылган Али-бийди өлтүрүп коюп, хандын каарынан айбыгып, Казанга кетип калат. Казанды жоо каптап киргенде Шора эрдик көрсөтүп, калың кол менен кармашып жүрүп, жарадар болуп, жоо колуна түшкөндү ар намыс ойлоп, Едил суусуна Карагер менен боюн таштап агып өлөт. Баласын издеп энеси Казан шаарына келсе, шаар ичи кымгуут, ага назар салган киши болбойт. Ошондо Абыл-Касым аттуу адам эненин сууроосуна:

Ай-ай анам, ай анам,
Ай ыйгылган усайды
Ай да, кунь да косылып,
Тень йыгылган усайды,
Кар атасы Нариктинь
Бели сынган усайды,
Меньли-сылув анайдынь
Көзбзи шыккан усайды

— деп табышмак менен уулунун өлгөнүн энесине жеткирет. Абыл-Касымдын сөзүнөн улам Шоранын жоо колунан каза болгондугун түшүнгөн энеси «ботасы өлгөн туедей, бозлай бозлай» кайра кайтат. Чыгарманын мазмунундагы Шоранын Казанга жөнөр алдында ата-энеси менен коштошуусу, алган жарынын армандуу зары, ата-эненин уулун издеп Казанга келиши, жоо колунан жарадар болгон баатырдын Едил суусуна боюн таштап чөгүп өлүшү сыяктуу көркөм деталдардын тизмеги тарыхый даректүү окуянын көркөм чыгарманын мыйзамы менен өсүп-өнүккөндүгүн ачык аныктап турат.

«Бу хикаят Шора баатыр Нарик угылынын киссасы» деген каракалпак вариантында¹ Нарик баатырдын үңкүрдөн алтын казынаны көрүшү, аны эч кимге айтпагандан кийин дарт басышы, Акчахан хан табыпка көрсөтүп айыктырып, экөө алтын казынага барышы, хандын Нарикти бир элге бий кылышы. Менди сулууга үйлөнүшү баяндалат. Шоро аттуу уулду болушат. Шоро эр жетип Казанга барат. Капырлар келип тооктун жумурткасынан салык жыйнап жатканын көрүп, аларды өлтүрүп коет. Аскерлер артынан келип, Шораны кармап алышмак болушат. Бирок «аткан мылтык өтпөй, шилтеген кылыч кеспей» Шора баатыр душманды кырып, Казанды тазалап, үйүнө кайтат.

¹ Диваев Э. Тарту./Курастырган жене түсініктерін жазган Ф. Орозаева. Алматы: «Ана тілі», 1992-ж. (1922-жылы басылган текст боюнча).

Каракалпак вариантында душман — орустар, «капырлар» катары айтылып, «Казанды орыс аралап», «Өзі түкті сары орыс» деп ачык берилген. «Шора баатыр» поэмасы казактарда бир канча варианты¹ түзүп, ногой, крым татар, каракалпак, башкырт вариантына караганда таралыш аймагы кенен, окуясы көп тармактуу жана кескин айырмалуу. Шора, Нарик, Али-бий сыяктуу ат жалпылыгына, айрым-жер-суу аттарынын (Казан, Ак-Қала), уруу; урпактардын аталышынын (ногой, аргын, тама, айракды) окшоштугуна, окуясында айрым аналогиялык жалпылыктын сакталгандыгына карабастан, казактарда өз жергесинде, өз тарыхый, турмуш-тиричилик жагдайынын нугунда жаралып, калыптанган чыгарма катарында жашайт. Кыскасы, өз алдынчалыгы менен айырмаланат. Чыгарманын бардык версияларынын алгачкы түзүлүш башатында кандайдыр бир тарыхый-генетикалык жалпылык орун алган болсо да, өсүш жолунда ар бир элде ар башка тарыхый-маданий кырдаалда өсүп-өнүгүп калыптанган, бул же тигил калктын турмуш-тиричилик жагдайы, ой жүгүртүү, дүйнөнү кабыл алуу, эстетикалык баамы чагылышкан. Бул казактарда айтылган «Шора баатыр» чыгармасынын мазмунуна көз жүгүртүүдө айрыкча даана көрүнөт. «Коркут-Атадан» баштап, көпчүлүк түрк элдеринин эпосу үчүн мүнөздүү болгон салттуулуктун түрмөгү сакталган. Мурын ырчы айткан «Нарик» вариантында Меңди сулуу Нарикбай хандан жалтанбай мындай дейт:

¹ Шора баатыр (Майлыкожо Султанкожодон А. Диваев жазып алган). Казак Республикасынын Илимдер Академиясынын орталык гылымы китепканасынын кол жазмалар фондусу (ОТК болуп кыскартылат) инв. № 85, д. ОК, 1—79-б. Шора баатыр, 86, д. 1—191-б.

Академик Орлов А. С. да «Казахский героический эпос» аттуу эмгегинде «Шора баатыр» поэмасынын эки вариантынын мазмунуна кыскача токтолот. Аты аңызга айланган казактын акыны Мурын жырау (Тилеген Сенгирбекулы. 1859—1954. 29.08). «Крымнын кырк батыры» деп аталып, өз ичине көптөгөн поэмаларды камтыган ырларды өмүр бою ырдап, аларга жаңы түс, жаңы боек берип, улам жаңыртып, көркөмдөп, түрк тилдүү элдердин калың катмарына тараткан ак таңдай акын. «Нарикбай» — «Чоро» поэмасынын ушул Мурын ырчы, Султанбек Аккожоев Кулунчак, Молдо Муса (Мусабек Байзаков), Садыкбек Мүсүрөпов, Абдигани Сариев сыяктуу акындардан жазылган варианттары бар.

Казак тилиндеги Крымдын кырк баатыры жөнүндөгү ырлардын биринчи цикли «Аңшыбай баатыр жэне онын урпактары», экинчи циклы «Карадөң батыр жэне онын урпактары» деп аталат. Нарикбай менен Чоро Карадөң баатырдын урпактары болуп айтылат. Баатырдык дастандын чагылдырган негизги окуялары XIV—XVIII кылымдарды камтыйт.

Экі кыз малын тең берсен,
Тиермін сага мен деді,
Төсегің таза салармын,
Көрпенді таза жабармын,
Өлгөнүңше султаным
Сүйегің таза багармын,
Өлгөнүңди көрөмін.
Колым мен казып көмермін¹.

Кыздын акыл-эсине ичинен ыраазы болуп, Меңдиге үйлөнөт. Шора аттуу уулдуу болушат. Эр жетип Казанды басып алган капырларды кууп чыгат. «Нарик» поэмасы Шоранын үйлөнүшү менен бүтөт. Андан кийин «Шора» поэмасы өзүнчө чыгарма катары айтылып, Чоро тарыхый инсан эмес, фольклордук каарман катары берилип, калмактар менен согушу образдуу сүрөттөлгөн. Чоронун өлүмүнө байланыштуу эпизод жомоктук мотивде айтылат.

Мурын ырчы поэманын бул бөлүгүндө тарыхый окуялардан четтеп кеткени байкалат.

Жыйынтыктап айтканда кыргыздарда айтылыш өзгөчөлүгү, социалдык маселелерди чагылыштырышы, кыргыздардын баатырдык эпосторуна таандык салттуу мотивдердин талкууланышы жагынан башка түрк тилдеринде айтылыштарынан кескин айырмаланып турат. Натыйжада чыгарма башатында коншу элдерде көбүнесе оозеки түрүндө өткөн болсо да, бир канча кылымды аралап, кыргыздын социалдык-коомдук көз караштарын, турмуш-тиричилик жактарын, салт-санаасын, адабий маданий салтын, философиялык ой толгоолорун өз боюнча сиңирүү менен алардын да төл чыгармасына айланган.

«Коңшу элдердин турмуш-тиричилиги, көз карашы, салт-санаасы окшош болушу, сырткы душмандарынын бир болушу ж. б. ал чыгармалардын кыргыздар арасына таралышына шарт түзгөн².

¹ Батырлар жыры. V том. Алматы. «Жазушы». 1989.

² Акматалиев А. А. Избранное. II том. — Бишкек: Шам, 1998, 43-б.

2-Глава. Чыгыш эпикалык поэзиясынан келген диний дастандар

Чыгыш поэзиясынан келген сюжеттер түрк элдеринин арасына өтө кеңири тараган. Алардын ичинен кыргыздар арасында айтылып жүргөндөрүн гана талдоого алдык. Чыгыш дастандарынын түрк элдерине таралуу тарыхы боюнча түрколог окумуштуулар өздөрүнүн ойлорун айтып, алардын мүнөзү, формасы фольклор илиминде изилденип келе жатат. Кыргыздарга да бул чыгармалар түздөн-түз өтпөй, экинчи бир элдер, тактап айтканда, түрк элдери аркылуу таралып отурган. Мусулман динин идеализациялаган чыгыш поэзиясынын үлгүсүндөгү бул дастандар түрк элдеринин эпикалык жанрынын бир салаасы катары изилденип жүрөт.

«Бозжигит», «Шакир, Шакират», «Барсиза Шайык» сыяктуу дастандар кыргыздар арасында оозеки түрдө кеңири тараган эмес. Китептик мазмун гана элге белгилүү.

Чыгыш эпикалык поэзиясынан келген «Кыз Дарыйка» поэмасы түрк элдерине орток чыгарма катары калыптанган, турмуштук поэма жанрынын үлгүсү. Сюжет Дарыйка аттуу балбан кыздын айланасындагы окуялардан курулган. Баатыр кыздар жөнүндөгү салттуу сюжеттер, легендалар дүйнө элдеринин фольклорунда көп кездешет. Ал сюжеттер ар бир элдин өзүнүн тарыхын, элдик идеясын чагылдырып, ошол окуя жаралган доор чындыгынын учкундарын сактап келет. Көп варианттуулугу менен кыргыз фольклорунан орун алган «Кыз Дарыйка» поэмасы баатыр кыздар жөнүндөгү баатырдык эпостордун жанрдык өзгөчөлүгүн өз боюна сиңирип (айрыкча К. Алымановдун вариантында ачык көрүнөт) калктын калың катмарына кеткен.

Кол жазмалар фондусунда «Кыз Дарыйка» поэмасынын сегиз кол жазмасы бар¹. Диссертациялык иште поэманын сюжеттик циклин түзүүчү мотивдер (түш көрүү, жар тандоо, баласыз атанын карыганда балалуу болушу, өзгөчө баатыр

¹ Залкар комузчу Карамолдо Орозовдун айтуусунда Кыдык Сулайманов 1941-жылы жазып өткөргөн вариант. Латын арибинде. Көлөмү 1,5 басма табак. Инв. № 33.

— Кангелдиев Маамыттан (Ысык-Көл району, Кара-Ой айылы) 1964-жылы 22-июлда жазылып алынган. М. Кангелдиев «Кыз Дарыйка» поэмасын К. Орозов менен Чалагыз Иманкуловдон үйрөнгөнүн эскерет. Көлөмү кол жазмада 12 бет. Инв. № 534, I дептер;

— Жантаев Кадыракундан (Ысык-Көл району, Мамам айылы) Институттун кызматкерлери жазып алган. Окуянын башы жок. Ыр менен кара сөз аралаш. Поэманын казакча китеп болуп чыккан алгачкы вариантына жакын. Көлөмү 9 бет, машинкада басылган. Инв. № 526;

баланын төрөлүшү, эл-жерин сырткы душмандардан коргоо) кыргыздын эпикалык чыгармаларында кезигүүчү типологиялык принциптерден экени далилденди.

Поэманын идеялык багытында, образдык түзүлүшүндө, композициялык курулмаларында эпостук салттуулук байкалат. Айтуучу акындар кыргыз элдик оозеки чыгармаларынын көркөмдүк өзгөчөлүктөрүнүн ийине жеткире түшүнүп, чыгыш классиктеринин көркөм мурастарын орду менен пайдаланып, жаныланган вариантты (бул ой К. Алимановдун вариантына көбүрөөк тиешелүү) жаратышкан. К. Алимановдун версиясы жазма адабиятка жакын. Башка нускалардан бир топ айырмаланып, чыгарманын өзөгүнө жаңы окуялар, кошумча эпизоддор киргизилип, түрк элдеринин баатыр кыздар туурасындагы эпикалык чыгармаларынын деңгээлине көтөрүлгөн, көлөмдүү чыгармага айланган.

Дарыйканы ашкан баатыр, элин-жерин сырттан келген душмандардан коргогон эл башчысы катары ынанымдуу сүрөттөйт. Бул айрыкча «кыргы-кыпчактын түрктөр менен согушунда» ачык мүнөздөмөгө ээ.

— Жамаш Сокубашевден (Чүй району) 1969-жылы жазылып алынган. Мында жомоктук формада кара сөз менен айтылган. Кыска, 10 бет кол жазма. Инв. № 555.

— Кадыркул Алиманов (Талас өрөөнү) 1974-жылы жазып тапшырган. 12 басма табак көлөмүндө машинкада басылган. Инв. № 639.

— Мамажан Зулпуевден (Ош областы, Ленин району) 1982-жылы жазылып алынган, 652 сап ыр. Инв. № 601;

— Кайыр Мукашеванын (Талас, Ленинполь району, Миң-Булак айылы) 1990-жылы фондуга тапшырган кол жазмаларынын ичинде. Автор поэманы «Белек» деп атаган. Каармандардын да аттары өзгөртүлгөн. Себебин «динге болгон мамилеге жараша» деп түшүндүрөт. Поэма башка кол жазмалардан айырмаланбайт. Кара сөз менен ыр аралаш жазылган. Окуя өтө кыска баяндалган. Кол жазма 10 бет көлөмүндө. Инв. 837;

— Качканак Салибаевдин (Жалал-Абад областы, Чаткал району, Айгыр-Жол айылы) жазып берген варианты. 2 басма табак көлөмүндө. Машинкага басылган. Инв. № 865.

Булардан сырткары Карамолдо Орозовдун «Кыз Дарыйка» поэмасынын экинчи нускасын журналист, акын Кемел Белеков «Кыргыз маданияты» гезитине 1990-жылы (март, № 8, № 15) жарыялаган. Бардыгы 942 сап ыр.

— 1996-жылы Нургазиев Осмонбеттин (Нарын областы, Ак-Талаа району) айтуусундагы «Азреталы менен Кыз Дарыйканын күрөшү» деген нуска Бишкек шаарынан өзүнчө китеп болуп жарык көргөн.

— Кыргыз улуттук китепканасынын «сейрек кездешүүчү китептердин фондусунда» (редкий фонд) «Кыз Дарыйка» поэмасынын араб прибиндеги кол жазмасы бар. 1927-жыл.

Бүт дүйнө кабар угуп Дарыйкадан,
Түрктөрдү кыйратты деп бир кыз балбан.
Эрдиги маалим болуп бардык жерге,
Дарыйка баатыр деген атак алган.

Кыз болсо да атасынын жолун жолдоп, кылычтын мизине мойнун тосуп, эл намысын, тынчтыгын коргойт. Дарыйканын образы түрк элдеринин эпикалык чыгармаларында кезигүүчү баатыр кыздардын (Кулайым, Жаңыл Мырза, Кыз Сайкал, Гүлгаакы, Каныкей) образына таандык типологиялык мүнөздөмөгө ээ болгон.

Дарыйка шердин шерин кара кулак,
Дунүйөдө күйүп турган бир шам чырак.
Айбаты арыстандай ал балбан кыз,
Жолборстой жоону көргөн чапчып турат.

Дастан чыгыш классикалык романдык дастандарынын салтында жазылып, классикалык поэзиянын жазма үлгүсүнүн таасири ар бир варианттан байкалат. Оозеки жана жазма чыгармачылыктын ширелишинен жаралган көркөм чыгарма.

Диссертацияда «Кыз Дарыйка» поэмасы кыргыз арасына кеңири таралып, алгачкы башатын сактоо менен кыргыз фольклоруна жуурулушуп, түрк элдеринин эпикалык чыгармаларында кездешүүчү бардык мотив, салттык көрүнүштөрдү өз боюна сиңирип, кыргыздын төл чыгармасына айланганы ишенимдүү аргументтер менен бекемделди. Чыгыш поэтикалык булактарынын түрк элдеринин поэтикалык салты менен жуурулушуп кетиши бул элдердин адабий мурасын байытып, жаңылык киргизип турары аныкталды.

Ошентип, чыгыш дастандары эпикалык жанрдын өсүш этабында күрдөөлдүү мезгилди түзүп, өзүнө таандык тематикалык, стилдик, композициялык өзгөчөлүккө ээ. Белгилүү даражада түрк элдеринин оозеки чыгармачылыгынын, жазма адабиятынын өсүшүнө таасирин тийгизген деп айтууга болот. Алар оозеки чыгармачылыкты, эпикалык традицияны улантып, көбүнесе эски фольклордук мазмундун, образдын нугунда түзүлгөндүгүнө карабастан, каармандарды мүнөздөө, окуяларды баяндоо, тилдик жагынан өзүнчө өзгөчөлүккө ээ. Ошондуктан, муну кыргыз улуттук эпикалык жанрынын өсүшүндөгү, өзгөчө бир салаа катарында кароо абзел.

Иштин КОРУТУНДУ бөлүгүндө төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды. Биринчиден, түрк элдеринин тарыхый-этнографиялык, маданий тилдик жакындыктары айрым поэтикалык чыгармалардын бир элден экинчи элге өтүп, ар биринин маданий эңчисине айланышына шарт түзгөн.

Экинчиден, биз изилдөөгө алган түрк элдерине орток поэмалардын сюжеттик-композициялык түзүлүшүндө, образдык системасында ачык жалпылыктар байкалат.

Үчүнчүдөн, ар бир элде айтуучунун талантына, көркөм табитине, билим деңгээлине жараша чыгармаларда окуялар кошумчаланып, образдар терең иштелип, жаңы поэтикалык формаларга ээ болгон.

Төртүнчүдөн, чыгарманын сюжеттик башаты башка элден оошкондугуна карабастан, жергиликтүү калктын фольклоруна биротоло сиңип, ошол элдин төл чыгармасына айланышына мүмкүндүк алган.

Бешинчиден, оозеки жана жазма түрүндө тараган сюжеттердин ортосунда стилдик өзгөчөлүктөр менен бирге сюжеттин берилиши, композициялык курулушу, образдардын иштелиши жагынан да бөтөнчөлүктөр бар экени аныкталды.

Алтынчудан, варианттардын түзүлүшүндө айтуучулардын чыгармачылык эмгеги зор. Бул проблема туурасында диссертацияда материалдарды талдоого алганда сөз болду.

Жетинчиден, чыгыш сюжетинен келген дастандардын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү, алардын кыргыз жана түрк элдеринин төл чыгармалары менен окшоштугу, айырмачылыгы, таасири жөнүндө айрым бир жыйынтыктар чыгарылды.

Сегизинчиден, диссертацияда камтылган чыгармалардын варианттарын текстологиялык жактан салыштырып карап, сюжеттин жаралыш жана таралыш тарыхы, кыргыздарда айтылыш өзгөчөлүгү туурасында айтууга аракет кылдык.

Диссертациянын негизги мазмуну автордун төмөнкү публикацияларында чагылдырылган:

1. Түрк элдеринин поэмалары: тарыхый процесс жана эпикалык байланыш. — Бишкек, 2000, 11 б. т.
2. «Нарикбай» дастаны. Жыйнакта: Адабиятыбыздын актуалдуу проблемаларынан, Бишкек, 1997, 0,5 б. т.
3. «Нарикбай» («Чоро») чыгармасынын башаты жана кыргыздарда айтылыш өзгөчөлүгү». Жыйнакта: Фольклордун жанрдык табиятындагы салттуулук жана жекечелик өзгөчөлүктөрү. Бишкек, 1998, 1,02. б. т.
4. «Ч. Айтматов жана түрк калктарынын фольклору». Жыйнакта: Ч. Айтматов (жазуучунун 70 жылдыгына карата). Анкара, 1999. 0,3 б.т.
5. «Мундук, Зарлыктын» кыргыздарда айтылыш өзгөчөлүгү». Жыйнакта: Кыргыз адабиятынын тарыхынан. Бишкек, 1999, 0,4 б.т.

6. «Мухтар Ауэзов түрк дастандарынын изилдөөчүсү», жыйнакта: Мухтар Ауэзов жана дүйнө адабияты», Алматы, Казак университети, 1999, 0.3. б.т.
7. «Мундук, Зарлыктын» кыргыздарда айтылыш өзгөчөлүгү, 0,8 б. т.: «Кыз Дарыйка» поэмасынын айтылыш, таралыш өзгөчөлүгү. 0,8 б. т.; «Нарикбай» поэмасынын башаты, калыптаныш, өсүш жолу. 0,7 б. т. Китепте: «Мундук, Зарлык», «Кыз Дарыйка», «Нарикбай», «Эл адабияты» сериясынын 15-тому. 28 басма табак. — Бишкек: Шам, 2000-ж. (Өндүрүштө).
8. Түрк элдеринин поэмаларынын кыргыздар арасында таралышы: «Кыз Жибек» поэмасынын кыргыздарда айтылышы. 0,6 б. т. Журналда: «Наука и новая технология. (Социальные и гуманитарные науки). 1999-ж., № 1, 2. 0,5 б. т.
9. Чыгыш поэмаларынын кыргыздар арасында таралышы («Бозжигит» поэмасы) журналда: Түрк адабияты жана диалектилер, Анкара, 1996, № 10, 0,3 б. т.

Handwritten signature or initials

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Орозовой Г. Дж. на соискание ученой степени кандидата филологических наук на тему: «Распространение тюркских народных поэм среди кыргызов и их выразительные особенности».

Объектом исследования данной работы является исследование выразительной особенности поэмы тюркоязычных народов и их распространение среди кыргызов, а также определение место поэм Востока в кыргызском фольклоре, которые перешли им через тюркоязычных народов.

На основе историко-сопоставительного метода в диссертации определены сюжетно-композиционные строения, разработка системы образов тех произведений, которые охвачены в работе.

Историко-этнографические, культурные и языковые близости тюркоязычных народов создали возможность перехода некоторых поэтических произведений от одного народа к другому, а также стали культурным наследием этих народов.

SUMMARY

of the thesis work of Orozova G. J. for academic degree of philological sciences on theme «Spreading of Turkic national poems among Kyrgyz people and their expressive peculiarities».

The object of a given instigation work is the spreading of Turks national poems among Kyrgyz people and their expressive peculiarities as well as their in kyrgyz folk.

On the basis of a historical-comparative method plot-compositional structures, the construction of images and an initial creation of these poems are determined in the thesis.

Historical-ethnographic, cultural and lexical links of Turkic people have formed the conditions for the transition of some poetic works from one people to another one as well as the transformation of cultural legacy of all these peoples.

Алматы, «Кыргызстан» 1990 г. ISBN 5-7610-0101-0
Тираж 100 экз. Заказ 76.
Подписано в печать 23.02.2000 г. Формат 60×84¹/₁₆.
Объем 2,0 п. л. Тираж 100 экз. Заказ 76.
720001, Бишкек, ул. Пушкина, 144
Типография НАН Кыргызской Республики.

S U M M A R Y

of the thesis work of Orozova G. I. for academic degree of philological sciences on theme «Spreading of Turkic national poems among Kyrgyz people and their expressive peculiarities». He object of a given investigation work is the spreading of Turkic national poems among Kyrgyz people and their expressive peculiarities as well as their in Kyrgyz folk. On the basis of a historical-comparative method of positional structures, the construction of images and an initial creation of these poems are determined in the thesis. Historical-ethnographic, cultural and lexical themes of Turkic people have formed the conditions for the transition of some poetic works from one people to another one as well as the transformation of cultural legacy of all these peoples.